

Μνήμων

Τόμ. 21 (1999)

ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΜΟΝΑΡΧΙΑ ΚΑΙ
ΠΟΛΥΕΘΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ. Η ΒΙΕΝΝΗ ΤΩΝ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

ΒΑΣΩ ΣΕΙΡΙΝΙΔΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.791](https://doi.org/10.12681/mnimon.791)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΕΙΡΙΝΙΔΟΥ Β. (1999). ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΜΟΝΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΥΕΘΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ. Η ΒΙΕΝΝΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΡΗΓΑ. *Μνήμων*, 21, 189-200. <https://doi.org/10.12681/mnimon.791>

ΒΑΣΩ ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ

ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΜΟΝΑΡΧΙΑ
ΚΑΙ ΠΟΛΥΕΘΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
Η ΒΙΕΝΝΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

Η σημασία της Βιέννης για τους λαούς της Νότιας Βαλκανικής αποδεικνύεται κεντρική, καθώς στην πόλη αυτή κατά το β' μισό του 18ου αιώνα εκδηλώνονται με σαφή τρόπο φαινόμενα που συνδέονται με οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις στο χώρο της χερσονήσου κατά το προηγούμενο διάστημα.

Η Βιέννη αποτελεί κεντρικό σταθμό μιας διαδρομής στην οποία συμμετέχουν άνθρωποι κι εμπορεύματα, που ξεκινά το 17ο αιώνα απ' τις ορεινές κοινότητες της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, περνά απ' τα πανηγύρια και τις μεγάλες εμπορικές πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας, διασχίζει τους εμπορικούς κόμβους των Βαλκανίων και καταλήγει σε πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης¹.

Μαζί με τους ανθρώπους και τα εμπορεύματα θα φτάσουν στη Βιέννη και όλα εκείνα τα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα που ακολουθούσαν την πορεία τους. Αν η ιδιότητα του εμπόρου αποτέλεσε στο επίπεδο των οικονομικών δραστηριοτήτων κι ενδιαφερόντων το στοιχείο αυτοαναγνώρισης και συνοχής ανάμεσα σε ομάδες ορθόδοξων Βαλκανίων, η ταυτότητα του «Έλληνα», συχνά ταυτόσημη με αυτή του εμπόρου, επικύρωσε τη συνοχή τους κοινωνικά και πολιτισμικά. Καθώς η ελληνική γλώσσα και παιδεία κατείχαν κυρίαρχη

Ανακοίνωση στο πλαίσιο του διημέρου «Οι Πόλεις του Ρήγα», Αθήνα 26 και 27 Νοεμβρίου 1998, που οργάνωσε η Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

1. Για τις συνθήκες που ευνόησαν την εμπορευματική δραστηριότητα κατοίκων της Βαλκανικής το 18ο αι., τις μετακινήσεις τους και τη φύση των οικονομικών δραστηριοτήτων τους στην Κεντρική Ευρώπη, βλ. το κλασικό, πλέον, άρθρο του Tr. Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History* 20 (1960), 243-313 (ελληνική έκδοση: «Ο κατακτητής, ορθόδοξος, βαλκάνιος έμπορος», στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1979, σ. 287-345).

θέση στο χώρο της Βαλκανικής, η ένταξη στην ελληνική κουλτούρα σήμαινε για τα εμπορικά στρώματα της περιοχής, την κοινωνική επισφράγιση της οικονομικής τους ισχύος. Ο όρος "griechischer Handelsmann" («έλληνας έμπορος») που χρησιμοποιούν οι αψβουργικές αρχές για να περιγράψουν και να καταχωρίσουν τους ορθόδοξους εμπόρους που φτάνουν απ' την οθωμανική αυτοκρατορία στη Βιέννη αποκρυσταλλώνει στο επίπεδο των γραφειοκρατικών πρακτικών την παραπάνω διαδικασία. Σε μια εποχή όπου τα ονόματα των εθνοτικών ομάδων αποτελούν ακόμα αντικείμενα διαπραγμάτευσης, έννοιες προς νοσηματοδότηση στην πορεία συγκρότησης ταυτότητας μάλλον, παρά παγιωμένες κατηγορίες, η χρήση του όρου «έλληνας έμπορος» απ' τις αρχές παρέμειπε στο κοινό ορθόδοξο δόγμα κι ακόμα περισσότερο, περιγράφει έναν τύπο οικονομικής δραστηριότητας, έναν τύπο οικονομικής σχέσης που μετά και τις συνθήκες του Κάρλοβιτς και του Πασάροβιτς συνδέει την Κεντρική Ευρώπη με την οθωμανική αυτοκρατορία².

Στη Βιέννη, ωστόσο, δεν εγκαθίστανται μόνο οι «έλληνες έμποροι». Η λειτουργία τυπογραφείων με τυπογραφικούς χαρακτήρες στην ελληνική γλώσσα και το διάταγμα του Ιωσήφ Β' περί χαλάρωσης της λογοκρισίας το 1781 δημιουργούν προϋποθέσεις για την παρουσία λογίων στην πόλη. Στην πρωτεύουσα της αψβουργικής μοναρχίας ιδεολογικά ρεύματα και συγκρούσεις της ελληνικής διανόησης αποκτούν την έντυπη μορφή τους. Η κυκλοφορία για επτά χρόνια (1790-1797) της πρώτης ελληνικής εφημερίδας των αδελφών Πούλιου και η εμφάνιση των ελλήνων εμπόρων ως συνδρομητών ή ως χρηματοδοτών ελληνικών εκδόσεων καταδεικνύουν τη σημασία της πόλης ως πεδίου εξοικείωσης με την έντυπη κουλτούρα και διαμόρφωσης της εικόνας του μορφωμένου εμπόρου³.

Ωστόσο, η σημασία της Βιέννης ως κέντρου ελληνικής εκδοτικής δραστηριότητας ξεπερνά τα όρια του πνευματικού-διανοητικού τομέα. Στο βαθμό που

2. Το πολυεθνικό και πολυγλωσσικό περιεχόμενο του όρου «Έλληνας» προκειμένου για τις εμπορικές εγκαταστάσεις στην Κεντρική Ευρώπη έχουν αναδείξει αρκετές μελέτες. Βλ. ενδεικτικά, M. D. Peyfuss, «Balkanorthodoxe Kaufleute in Wien. Soziale und nationale Differenzierung im Spiegel der Privilegien für die griechisch-orthodoxe Kirche zur Dreifaltigkeit», *Österreichische Osthefte* 17 (1975), σ. 258-268. O. Katsiardi-Hering, «Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17.-19. Jahrhundert», *Österreichische Osthefte* 38 (1996), σ. 171-188.

3. Φ. Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. I. Τα χρόνια του Διαφωτισμού», *Ο Ερασιστής* 12 (1975), σ. 101-179. Του ίδιου, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. 1 (1801-1818), Αθήνα 1997. Aik. Koumariou, *Die Griechische Vorrevolutionäre Presse. Wien-Paris (1784-1821)*, Αθήνα 1995. K. S. Staikos, *Die in Wien Gedruckten Griechischen Bücher 1749-1800*, Αθήνα 1995. Βλ. επίσης τη φωτοτυπική επανέκδοση της *Εφημερίδας: Εφημερίς*. Η αρχαιότερα ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί. Βιέννη 1751-1797 [...] Ερευνητική συλλεκτική και εκδοτική φροντίδα - Προλεγόμενα - Σημειώσεις κτλ. Α. Βρανούσης, τ. 1-6, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών - Κ.Ε.Μ.Ν.Ε., 1995.

η τυπογραφική δραστηριότητα συνδέεται με το επαναστατικό πρόταγμα και συνιστά τμήμα επαναστατικής πρακτικής, αναδεικνύεται και η σημασία της Βιέννης ως χώρου επαναστατικής δράσης. Σ' αυτό, ακριβώς, το επίπεδο εντοπίζεται και η σχέση του Ρήγα με την πόλη: στο διάστημα μεταξύ Αυγούστου του 1796 και Δεκεμβρίου του 1797 που ο Ρήγας βρίσκεται στη Βιέννη, τυπώνει το επαναστατικό του μανιφέστο, κυκλοφορεί προκηρύξεις από χέρι σε χέρι ανάμεσα στους Έλληνες, συμμετέχει σε συγκεντρώσεις, συγκροτεί έναν κύκλο συντρόφων κι ετοιμάζεται να μεταβεί στην ελληνική χερσόνησο για την πραγματοποίηση του εθνικοαπελευθερωτικού του σχεδίου.

Τα επεισόδια απ' τη δράση και σύλληψη του Ρήγα και των συντρόφων του μας είναι γνωστά απ' τις εκτενείς αναφορές της αυστριακής ανάκρισης και του υπουργού αστυνομίας von Pergen. Το ίδιο θέμα έχει, εξάλλου, απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό την ελληνική ιστοριογραφία⁴. Σ' αυτήν τη σύντομη μελέτη η προοπτική θα μετατοπιστεί. Επίκεντρο δεν θα είναι ο Ρήγας, αλλά η Βιέννη ως χώρος πολιτικής και επαναστατικής δράσης. Με άλλα λόγια, ποιες είναι εκείνες οι συνθήκες που δημιουργούν προϋποθέσεις διακίνησης ιδεών και διατύπωσης ανατρεπτικού λόγου στη Βιέννη και κατά πόσο η δραστηριότητα του Ρήγα μπορεί είτε ως μορφή είτε ως περιεχόμενο να ενταχθεί σ' έναν τύπο δραστηριότητας πολιτικών ομάδων της πόλης την ίδια εποχή;

Προκειμένου να προσεγγίσουμε τα παραπάνω ερωτήματα, θα πρέπει να σταθούμε σε κάποια στοιχεία που συγκροτούν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της Βιέννης κατά το β' μισό του 18ου αι. Η Βιέννη είναι η έδρα του αυτοκράτορα και η πρωτεύουσα της αψβουργικής αυτοκρατορίας. Μιας αυτοκρατορίας πολυκεντρικής που συνίσταται από διαφορετικές εθνοτικές ομάδες, διαφορετικά δόγματα και γλωσσικά ιδιώματα. Το πολυπολιτισμικό σκηνικό συνοδεύεται κι από διαφορετικές μορφές πολιτικής διοίκησης και διαφορετικά οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα στις περιοχές που συγκροτούν την αυτοκρατορία. Η ιδιαίτερη θέση της Βιέννης ως πρωτεύουσας θα αναδειχθεί, κατά κύριο λόγο, με την προσπάθεια της Μαρίας Θηρεσίας και κυρίως του γιού της Ιωσήφ Β' από το 1780 κι εξής να οργανώσει την αυτοκρατορία σε κράτος ενιαίο και συγκεντρωτικό. Στόχος του ήταν η υπαγωγή όλων των διαφορετικών θεσμών και πολιτισμικών, κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων που συνέθεταν την αυτοκρατορία σε μια ενιαία κατά τα δυτικά πρότυπα μοναρχία⁵. Η μοναρχία αποτελεί το όχημα για τη μετάβαση απ' την καθολική αυτοκρατορική ιδέα στην κρατική ιδέα. Είναι μάλιστα χαρακτηριστική στα κείμενα του 18ου αι. η χρήση

4. Ενδεικτικά, Κ. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1930· Α. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας*, Αθήνα 1953.

5. H. Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus und Revolution*, Βιέννη-Κολωνία-Γκρατς 1980, σ. 52.

του όρου «Μοναρχία», προκειμένου να δηλωθεί η εξουσία των Αψβούργων: από έννοια που παραπέμπει στην υπαγωγή διαφορετικών λαών σε μια εξουσία, δηλώνει, δηλαδή, μια εξουσιαστική λειτουργία, αποκτά απ' την όγδοη δεκαετία του 18ου αιώνα εδαφικό περιεχόμενο, παραπέμποντας σε μια εξουσία που ασκείται επί λαών που διαβιούν στα όρια μιας συγκεκριμένης εδαφικής επικράτειας⁶. Η Βιέννη γίνεται, συνεπώς, το πολιτικό κέντρο της Μοναρχίας, συνοψίζοντας σε μια ιδεατή ενότητα την πολυεθνική πραγματικότητα και την ενιαία συγκεντρωτική διοίκηση. Είναι η μεγαλύτερη πόλη της Κεντρικής Ευρώπης, γεωγραφικό κέντρο της περιοχής με υψηλό ποσοστό διερχόμενου πληθυσμού. Ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία 1780-1790, περίοδο ανάπτυξης της βιεννέζικης βιοτεχνικής παραγωγής, μεταναστεύουν κι εγκαθίστανται στη Βιέννη χειροτέχνες και εργάτες απ' όλα τα σημεία της μοναρχίας κι από διάφορες περιοχές της Ευρώπης, συμπληρώνοντας το πολυεθνικό παζλ της πόλης⁷.

Η προσπάθεια του Ιωσήφ Β' για δημιουργία ενιαίου και συγκεντρωτικού κράτους προϋπέθετε ένα πρόγραμμα πολιτικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Κεντρικός στόχος του προγράμματος ήταν η ενίσχυση της κρατικής εξουσίας έναντι της ισχύος και των προνομίων της εκκλησίας και των ευγενών. Στην κατεύθυνση αυτή κινούνται οι μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν στην αφαίρεση της εκπαίδευσης απ' τις δικαιοδοσίες της εκκλησίας, στην ελάφρυνση των φορολογικών βαρών των χωρικών έναντι των ευγενών, στην πρόσβαση αστών στη δημόσια διοίκηση. Μαζί μ' αυτές, η εισαγωγή της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, η προσπάθεια για ενοποίηση του νομικού συστήματος, η κατάργηση της δουλοπαροικίας, τα διατάγματα περί ανεξιθρησκείας και χαλάρωσης της λογοκρισίας συγχροτούν για την αψβουργική μοναρχία της εποχής την εικόνα της «Φωτισμένης Δεσποτείας» (Aufgeklärter Absolutismus)⁸.

Μέσα στο κλίμα των μεταρρυθμίσεων της δεκαετίας 1780-1790 και σε άμεση σχέση με το πρόσωπο του Ιωσήφ, η διαμόρφωση μιας διάνοησης με δίκτυα συνδέσεων σε όλες, σχεδόν, τις πόλεις της μοναρχίας αποτελεί γεγονός ιδιαίτερης σημασίας για το θέμα μας. Πρόκειται για ομάδες, όχι ομοιογενείς στο εσωτερικό τους, αποτελούμενες από συγγραφείς, καθηγητές, ελεύθερους ε-

6. G. Klingenstein, «Was bedeuten "Österreich" und "österreichisch" im 18. Jahrhundert? Eine begriffsgeschichtliche Studie», *Archiv für österreichische Geschichte* 136 (1995), σ. 187-193.

7. P. Eigner, «Mechanismen urbaner Expansion am Beispiel der Wiener Stadtentwicklung», στο συλλογικό έργο, *Geschichte der Stadt Wien*, τ. 5, Βιέννη 1995, σ. 625-630.

8. Για τις μεταρρυθμίσεις του Ιωσήφ Β' και την αψβουργική εκδοχή της «φωτισμένης δεσποτείας», βλ. F. Valjavec, *Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im 18.-19. Jahrhundert*, Μόναχο 1945· E. Winter, *Barock, Absolutismus, und Aufklärung in der Donaumonarchie*, Βιέννη 1971.

παγγελματίες, εμπόρους, αυλικούς υπαλλήλους που συνδέονται μεταξύ τους μέσω της κοινής πεποίθησης στις ιδέες του Διαφωτισμού και της υποστήριξής τους στις μεταρρυθμίσεις του Ιωσήφ. Λειτουργούν στα πλαίσια «εταιρειών», λογοτεχνικών κύκλων, κύκλων συζητήσεων κι ανταλλαγής απόψεων κι αναπτύσσουν με τον τρόπο αυτό νέες μορφές κοινωνικότητας. Οι λογοτεχνικοί κύκλοι συνιστούν ένα δημόσιο πεδίο μη πολιτικής μορφής. Τόσο αυτοί, όσο και άλλες μορφές κοινωνικότητας, όπως οι περίπατοι στα πάρκα, οι συγκεντρώσεις σε φιλικά σαλόνια, τα καφενεύα —τα οποία απ' τη δεκαετία του 1780 από κέντρα εφοδιασμού τροφίμων και ποτών γίνονται χώροι κοινωνικής ζωής⁹— αποτελούν δημόσια πεδία στα οποία συγκροτείται περισσότερο παρά αλλού η κοινή γλώσσα της αστικής κουλτούρας. Δεν είναι καθαρά αστικές ενώσεις αλλά προαστικές μορφές οργάνωσης, απαραίτητες για την αυτοσυνείδηση των αναπτυσσόμενων και αποκοιμημένων τοπικά και κοινωνικά αστικών στρωμάτων¹⁰.

Ξεχωριστή θέση μέσα σ' αυτό το δίκτυο συνενώσεων κατέχουν οι τεκτονικές στοές που αποτελούν, άλλωστε, και την ανεπίσημη μορφή οργάνωσης της διανοήσης στα χρόνια του Ιωσήφ Β'. Στις τεκτονικές στοές καλλιεργείται η ιδέα της ισότητας των ανθρώπων, μέσα σ' ένα γενικότερο κλίμα απαξίωσης και αδιαφορίας για τις όποιες κοινωνικές, θρησκευτικές κι εθνικές διαφορές. Δημιουργείται μια ταυτότητα, βασικό στοιχείο της οποίας δεν είναι ούτε η εθνικότητα, ούτε το δόγμα και η κοινωνική θέση αλλά η ιδιότητα του μέλους της στοάς. Ο υπερεθνικός χαρακτήρας των στοών αποτελεί κεντρικό στοιχείο της τεκτονικής σκέψης και ενισχύεται απ' τα δίκτυα επικοινωνίας που διατηρούν οι στοές της Ευρώπης μεταξύ τους¹¹. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της *Deutsche Union*, μιας μυστικής τεκτονικής οργάνωσης που έδρασε απ' το 1786 ως το 1796 με μνημένους οπαδούς όχι μόνο στο γερμανόφωνο κόσμο αλλά σε ολόκληρη, σχεδόν, την Ευρώπη και προωθούσε την ιδέα μιας ευρωπαϊκής ενοποίησης των τεκτονικών στοών¹². Το υπερεθνικό περιεχόμενο του τε-

9. A. Weigl, «Gaststätten: Zur Ökonomie der Geselligkeit», *Geschichte der Stadt Wien*, ό.π., σ. 1039-1127.

10. Σχετικά με τις μορφές αστικής κοινωνικότητας και το ρόλο τους στη συγκρότηση αστικής συνείδησης στο γερμανόφωνο κόσμο, U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Μόναχο 1982· W. Kaschuba, «Deutsche Bürgerlichkeit nach 1800. Kultur als symbolische Praxis», στο J. Kocka (επιμ.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, Μόναχο 1988, τ. 3, σ. 9-24· R. v. Dülmen, *Gesellschaft der Frühen Neuzeit. Kulturelles Handeln und Sozialer Prozeß*, Βιέννη-Κολωνία 1993, σ. 332-358.

11. H. Reinalter, «Die Freimaurerei zwischen Josephinismus und frühfranzösischer Reaktion», στο H. Reinalter (επιμ.), *Freimaurer und Geheimbünde*, Φρανκφούρτη 1983, σ. 62· R. v. Dülmen, *Gesellschaft der Frühen Neuzeit...*, ό.π., σ. 340.

12. G. Muehlpford, «Europarepublik im Duodezformat. Die internationale Ge-

κτονισμού υπογραμμίζεται και σ' ένα φυλλάδιο της βιεννέζικης στοάς *Schatten und Licht* το 1786: «Ο τεκτονισμός ενώνει τους ανθρώπους όλων των εθνών, θρησκειών και τάξεων. Ενώνει το Μεξικάνο, το Σιβηριανό, το Γερμανό, το Γιαπωνέζο, το χριστιανό, το μουσουλμάνο, τον υπουργό, τον καπουτσίνο, τον αγρότη σε μια στοά»¹³.

Η υπερεθνική προοπτική των τεκτονικών στοών εντάσσεται στα πλαίσια της κοσμοπολιτικής διάθεσης του Διαφωτισμού, της αντίληψης περί καθολικότητας της λογικής και της ηθικής. Το περιβάλλον της Βιέννης κατά το β' μισό του 18ου αιώνα, συνώνυμο του κοσμοπολιτισμού εξαιτίας της εξωστρεφούς κοινωνικότητας της πόλης και της προτίμησής της απ' την καλλιτεχνική ελίτ της Ευρώπης, αποτελεί ιδανικό χώρο για την ανάπτυξη παρόμοιων προσανατολισμών¹⁴. Ο κοσμοπολιτισμός των τεκτονικών στοών, όπως επίσης και η επίκληση της ισότητας μεταξύ των ανθρώπων δε συνοδεύονται από πολιτικό πρόγραμμα. Η μοναρχία παραμένει στο απυρόβλητο. Για «ραφναρισμένη μοναρχία» κάνει, εξάλλου, λόγο κι ο ελευθεροτέκτονας και μετέπειτα ηγετική προσωπικότητα των ούγγρων ιακωβίνων, Ιγκάντς Μαρτίνοβιτς. Μια μοναρχία, δηλαδή, «φωτισμένη» κατά το πρότυπο του Ιωσήφ Β'¹⁵.

Οι τεκτονικές στοές, αν και δεν αναπτύσσουν μια πολιτική δραστηριότητα, αποτελούν, ωστόσο, χώρους πολιτικοποίησης καθώς επιτρέπουν σε μη προνομιάχα στρώματα να διατυπώνουν λόγο για ζητήματα που αφορούν στη δημόσια ζωή. Παρόμοιες δυνατότητες δημιούργησε και το διάταγμα του 1781 περί χαλάρωσης της λογοκρισίας που κατέστησε τη Βιέννη κέντρο τυπογραφικής δραστηριότητας. Η έντυπη παραγωγή αποκτά πολιτική λειτουργία, καθώς δημιουργεί προσβάσεις στη δημοσιότητα, δυνατότητες κριτικής και συζήτησης σε ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού. Έτσι, όταν στα τέλη της δεκαετίας του 1780, εξ αιτίας της αδυναμίας του Ιωσήφ να προχωρήσει τις μεταρρυθμίσεις προς όφελος των μη προνομιάχων τάξεων, σε συνδυασμό με τα φορολογικά βάρη των αυστροτουρκικών πολέμων και τη διατροφική κρίση του 1788 στη Βιέννη, η λαϊκή δυσαρέσκεια αυξάνεται, εκφράζεται με περισσότερο μαζικό τρόπο μέσα απ' τις νέες μορφές πρόσβασης στη δημοσιότητα. Κυκλοφορούν

heimgesellschaft "Union" — Ein radikalauflärlicher Bund der Intelligenz (1786-1796)», στο H. Reinalter, *Freimaurer und Geheimbünde*, ό.π., σ. 319-358.

13. E. Krinanec, «Die Anfänge der Freimaurerei in Österreich», στο H. Reinalter, *Freimaurer...*, ό.π., σ. 189.

14. Για τις ειδικές συνθήκες που καθιστούν τη Βιέννη κέντρο του τεκτονισμού στην αψβουργική μοναρχία και το γερμανόφωνο κόσμο, K. Benda, «Probleme des Josephinismus und des Jakobinertums in der Habsburgermonarchie», *Südostforschungen* 25 (1996), 43· G. Muehlford, ό.π., σ. 347.

15. W. Markov, «Jakobiner in der Habsburgermonarchie», στο H. Reinalter (επιμ.), *Jakobiner in Mitteleuropa*, Ίνσμπρουκ 1977, σ. 294.

φυλλάδια εναντίον των ευγενών, φυλλάδια με αντιεκκλησιαστικό και αθεϊστικό περιεχόμενο, γίνονται κινήσεις για συλλογή υπογραφών με αίτημα την αποδέσμευση απ' τους φεουδαλικούς δεσμούς, οι εφημερίδες μεταφέρουν ειδήσεις για τα επαναστατικά γεγονότα στη Γαλλία¹⁶.

Είναι, ακριβώς, αυτές οι πρωτόγνωρες για την αψβουργική μοναρχία μορφές αντίδρασης μαζί με τον πρόσφατο και απειλητικό απόηχο του γαλλικού 1789 που οδηγούν τον Ιωσήφ κατά τον τελευταίο χρόνο της εξουσίας του στην αντικατάσταση του διατάγματος του 1781 με άλλο που προέβλεπε αυστηρότερη λογοκρισία και αναβάθμιζε το ρόλο της αστυνομίας ως μηχανισμού ελέγχου της κοινής γνώμης και καταστολής ανατρεπτικών κινήσεων. Η καταδίκη το 1789, κατόπιν πρότασης του υπουργού αστυνομίας von Pergen, του εκδότη και βιβλιοπώλη Georg-Philip Wucherer για διάδοση βλαβερών —όπως τα χαρακτηρίζει η δικαστική αναφορά— βιβλίων σηματοδοτεί την αρχή της ενεργούς ανάμιξης της αστυνομίας σε ζητήματα λογοκρισίας και διακίνησης ιδεών, η οποία θα ενταθεί στα χρόνια του Λεοπόλδου του Β' κι ακόμα περισσότερο στα χρόνια του Φραγκίσκου Β', απ' το 1792 και ύστερα, όταν οι ευγενείς κι ο κλήρος επανακτούν οριστικά την ισχύ τους¹⁷. Ο ρόλος της αστυνομίας θα ενισχυθεί κυρίως μετά την εμπλοκή της αψβουργικής μοναρχίας σε πόλεμο κατά της επαναστατικής Γαλλίας το 1793. Οι αντιδράσεις των χωρικών στη στρατολόγησή τους στον πόλεμο, οι φιλογαλλικές εκδηλώσεις μέσα στους κόλπους του στρατού από στρατιώτες που έρχονταν σε επαφή με γάλλους αιχμαλώτους πολέμου αλλά και τα γενικότερα απελευθερωτικά για τους λαούς της μοναρχίας προτάγματα της γαλλικής επανάστασης, θα οδηγήσουν στην ένταση των μέτρων επιτήρησης και καταστολής, με τη συγκρότηση μιας μυστικής αστυνομίας που θα επαγρυπνά για τη δράση των γάλλων πρακτόρων και θα προλαμβάνει ανατρεπτικές κινήσεις¹⁸.

Μέσα στο κλίμα που διαμορφώνεται κατά το α' μισό της δεκαετίας του 1790, ο ρόλος και ο χαρακτήρας των εταιρειών και συνενώσεων της προηγούμενης δεκαετίας αλλάζει. Οι τεκτονικές στοές στην ουσία διαλύονται, καθώς τα μέλη τους είτε αποσύρονται απ' τη δημόσια ζωή εξαιτίας της έντασης της καταστολής, είτε περνούν στο πλευρό του Φραγκίσκου εξορκίζοντας τον κίνδυνο του γαλλικού παραδείγματος. Η ίδια περίοδος, ωστόσο, θα σημάνει τη

16. E. Wangermann, «Josephiner, Leopoldiner und Jakobiner», στο Reinalter, *Jakobiner in Mitteleuropa*, ό.π., σ. 233 και H. Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus und Revolution*, ό.π., σ. 56-69.

17. Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus...*, ό.π., σ. 71-81.

18. Ο φόβος των αρχών για φιλογαλλικές ανατρεπτικές κινήσεις έχει ως αποτέλεσμα τη γενίκευση των μέτρων ελέγχου εισόδου στην αψβουργική επικράτεια όλων των ξένων και ταξιδιωτών. Βλ. σχετικά, K. Benda, ό.π., σ. 51-53 και H. Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus...*, ό.π., σ. 146.

ριζοσπαστικοποίηση μιας μειοψηφίας ελευθεροτεκτόνων, πρώην υποστηρικτών των ιωσηφικών μεταρρυθμίσεων, τη στροφή τους σε κριτική εναντίον του ηγεμόνα, την ένταξή τους στις συνωμοτικές πολιτικές λέσχες των ιακωβίνων. Οι βιεννέζοι ιακωβίνοι, στην πλειοψηφία τους διανοούμενοι κι ελεύθεροι επαγγελματίες, δεν έχουν ενιαία οργάνωση ούτε ευρέα δίκτυα συνδέσεων. Συγκεντρώνονται μυστικά σε σπίτια, συζητούν πολιτικά, διαβάζουν απαγορευμένα έντυπα, ανάμεσά τους και τη γαλλική επαναστατική εφημερίδα *Moniteur*, χωρίς, ωστόσο, να μπορούν να παραλληλιστούν με τους γάλλους ιακωβίνους. Η πολιτική τους δραστηριότητα, τουλάχιστον αρχικά, επικεντρωνόταν στη διάδοση ιδεών που συνδέονταν με την παράδοση του αυστριακού διαφωτισμού στα χρόνια του Ιωσήφ Β'. Σκοπός τους ήταν η επανάκτηση ενός προγράμματος μεταρρυθμίσεων κατά τα πρότυπα των ιωσηφικών, γεγονός που σήμαινε άσκηση κριτικής στην αντιδραστική εξουσία του Φραγκίσκου του Β', περιορισμένης, όμως, στα πλαίσια μιας φιλολογικού τύπου διαμάχης και σε καμία περίπτωση επανάσταση¹⁹.

Η ριζοσπαστικοποίηση των μορφών πολιτικής δράσης των βιεννέζων ιακωβίνων θα συνδεθεί με μια ολιγομελή ομάδα που συγκροτείται γύρω απ' τον πρώην ανώτατο κρατικό αξιωματούχο Andreas von Riedel και τον πρώην αξιωματικό του στρατού Franz Hebenstreit. Για τους δύο ιακωβίνους η επανάσταση προβάλλει ως αναγκαίος και μοναδικός δρόμος, απ' τη στιγμή που οι μοναρχικές μεταρρυθμίσεις αποδεικνύονται ανεπαρκείς για τη βελτίωση της κοινωνίας. Κατά το Riedel, «μια επανάσταση δεν είναι άλλο παρά μια μεγάλη πράξη δικαιοσύνης, μέσω της οποίας τα κατώτερα και πιο καταπιεσμένα τμήματα των ανθρώπων ανυψούνται στη φυσική, ανθρώπινη υπόστασή τους.»²⁰ Στην προσούρα του «Κάλεσμα προς όλους τους Γερμανούς σ' έναν αντιαριστοκρατικό συνασπισμό» θέτει τον ασυμβίβαστο αγώνα ενάντια στην αριστοκρατία ως προϋπόθεση για την επικράτηση μιας ευημερίας, εδραιωμένης στα ιδανικά της ισότητας και της ελευθερίας. Προχωράει, μάλιστα, στην κατάρτιση επαναστατικού σχεδίου —το οποίο δεν πραγματοποιήθηκε— που προβλέπει ως μέρα γενικής εξέγερσης την 1η Νοεμβρίου 1792 και, προκειμένου να αποφευχθούν οι βιαιότητες της γαλλικής επανάστασης, στις οποίες ο Riedel δηλώνει αντίθετος, καθορίζει με ακρίβεια την τακτική που θα ακολουθήσει μετά την κατάργηση της εξουσίας των ευγενών. Μια τακτική που προβλέπει προκήρυξη γενικών εκλογών για συγκρότηση Εθνικής Συνέλευσης, η οποία μέσω μιας μεταρρύθμισης της νομοθεσίας θα πραγματοποιήσει τις ιδέες της ισότητας, της

19. K. Benda, *ό.π.*, σ. 54-56· E. Wangermann, *ό.π.*, σ. 238· H. Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus...*, *ό.π.*, σ. 240.

20. A. Körner, «Andreas Riedel (1748-1837). Zur Lebensgeschichte eines Wiener Demokraten», στο H. Reinalter, *Jakobiner in Mitteleuropa*, *ό.π.*, σ. 327.

ελευθερίας και της ευημερίας και θα προσδιορίσει τα δικαιώματα του μονάρχη²¹.

Αλλαγή προσανατολισμού των βιεννέζων ιακωβίνων προτείνει και ο Hebenstreit. Όπως ο ίδιος τονίζει: «Δε χρειάζεται πλέον να ασχολούμαστε με φιλολογική δουλειά, αφού οι διαθέσεις έχουν ήδη διαμορφωθεί και κάθε μαθητευόμενος και μεροκαματιάφρης νοιώθει στο πετσί του ότι σε ολόκληρη τη μοναρχία αυτός που δουλεύει δεν έχει τίποτα κι αυτός που δεν κάνει τίποτα έχει πολλά»²². Στη βάση των νέων προσανατολισμών, οι μορφές πολιτικής δραστηριότητας αλλάζουν. Πάντα μέσα σε κλίμα συνωμοτισμού, γίνονται περισσότερα εξωστρεφείς, με την έννοια ότι δεν περιορίζονται πια σε πολιτικές συζητήσεις σε σπίτια μυημένων, αλλά στρέφονται στην προπαγάνδα. Οι ιακωβίνοι τυπώνουν κρυφά απ' τη λογοκρισία μπροσούρες που τις διακινούν από χέρι σε χέρι, συντάσσουν χειρόγραφες επαναστατικές κατηχήσεις και ποιήματα, σκαρώνουν στίχους με επαναστατικό και αντιπολεμικό περιεχόμενο που τους τραγουδούν σύμφωνα με γνωστές βιεννέζικες μελωδίες και γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλείς στα λαϊκά στρώματα της πόλης.²³ Επιδιώκουν τη στρατολόγηση νέων μελών και συχνάζουν, διαδίδοντας τις ιδέες τους, σε καφενεία, καπηλειά και πάρκα, στα νέα, δηλαδή, πεδία της δημοσιότητας. Τη σημασία, μάλιστα, των λαϊκών καφενείων και καπηλειών τονίζει ιδιαίτερα ο Hebenstreit στην προσπάθειά του να συνδέσει την ομάδα του με φοιτητές, μαθητευόμενους κι εργάτες²⁴. Παράλληλα, γίνονται προσπάθειες για αποκατάσταση επικοινωνίας και διασυνδέσεις με ομάδες ιακωβίνων σε άλλα σημεία της μοναρχίας καθώς και στο εξωτερικό. Το καλοκαίρι του 1794, δύο μέλη της ομάδας Riedel - Hebenstreit ταξιδεύουν στο Παρίσι προκειμένου να παραδώσουν στους Γάλλους το σχέδιο ενός πολεμικού άρματος που επινόησε ο Hebenstreit, ως συμβολή των βιεννέζων ιακωβίνων στο γρήγορο τερματισμό του αυστρογαλλικού πολέμου υπέρ της Γαλλίας. Ο σκοπός του ταξιδιού έγινε γνωστός στις αρχές και η αστυνομία του von Pergen άρχισε τις έρευνες στη Βιέννη που είχαν ως αποτέλεσμα τη σύλληψη και φυλάκιση ιακωβίνων. Η αποκάλυψη της ιακωβινικής συνωμοσίας του 1794, όπως την χαρακτήρισαν οι αρχές κι έμεινε γνωστή στην ιστορία, οδήγησε στην εισαγωγή της θανατικής ποινής για όσους μούνταν σε μυστικές εταιρείες με σκοπό την κατάλυση της τάξης και στην έκδοση διατάγματος από τον Φραγκίσκο το Β' κατά των προδοτών του κράτους, σύμφωνα με το οποίο προδότης είναι εκείνος που απειλεί την προσωπική ασφάλεια του ηγεμόνα²⁵.

21. A. Körner, *ό.π.*, σ. 324-329.

22. H. Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus...*, *ό.π.*, σ. 246.

23. Για τις μορφές προπαγάνδας των βιεννέζων ιακωβίνων, A. Körner, *ό.π.*, σ. 326 και H. Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus...*, *ό.π.*, σ. 241.

24. A. Körner, «Franz Hebenstreit (1747-1795). Biographie und Versuch einer Deutung», στο H. Reinalter, *Jakobiner in Mitteleuropa*, *ό.π.*, σ. 351.

25. Λεπτομέρειες για τη σύλληψη και δίκη των ιακωβίνων καθώς και για τον αντί-

Για τους ερευνητές-ιστορικούς του ιακωβινισμού στην αψβουργική μοναρχία, ο χαρακτηρισμός «συνωμοσία», με την έννοια μιας οργανωμένης και με συγκροτημένη στοχοθεσία επαναστατικής απόπειρας, δεν υφίσταται στην περίπτωση των ιακωβίνων της Βιέννης. Οι τελευταίοι όχι μόνο ήταν ολιγάριθμοι και απομονωμένοι εξαιτίας των εμποδίων που έθετε η λογοκρισία και η δράση της μυστικής αστυνομίας, αλλά και σε επίπεδο στόχων δε διέθεταν μια ενιαία και σαφή γραμμή ώστε να διατυπώσουν κοινωνικά αιτήματα. Η ίδια, μάλιστα, η προοπτική της εξέγερσης αποτελούσε ζήτημα προς συζήτηση, παρά εδραιωμένη πεποίθηση. Εξάλλου, ακόμα και στην πιο ριζοσπαστική εκδοχή τους, αυτή των Riedel και Hebenstreit, η μοναρχία δεν αμφισβητείται αλλά επιδιώκεται η μετατροπή της σε συνταγματική και φωτισμένη. Τέλος, η ανάπτυξη ενός ευρέος αντιπολιτευτικού κινήματος στις αυστριακές χώρες της μοναρχίας ήταν δύσκολη, καθώς όχι μόνο οι ευγενείς, αλλά και οι αστοί και μικροαστοί της Βιέννης απολάμβαναν τα προνόμια που απέρρεαν απ' την εξουσία των Αψβούργων στις μη αυστριακές περιοχές της μοναρχίας καθώς και κάποια πλεονεκτήματα απ' την πολιτική του Φραγκίσκου στον τομέα του εμπορίου και της βιοτεχνίας²⁶.

Ωστόσο, στους ιακωβίνους της Βιέννης μπορούμε να αναγνωρίσουμε κάποια απ' τα πρώτα στοιχεία ριζοσπαστικής πολιτικής και κοινωνικής σκέψης στο γερμανόφωνο χώρο, όπως η ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της κριτικής εναντίον των ευγενών καθώς και αιτήματα για μια δημοκρατική μεταρρύθμιση του κράτους.

Όταν ο Ρήγας φτάνει στη Βιέννη, τον Αύγουστο του 1796, προκειμένου να προωθήσει το δικό του επαναστατικό σχέδιο, οι τεκτονικές στοές έχουν στην ουσία διαλυθεί, η «ιακωβινική συνωμοσία» έχει αποκαλυφθεί και τα αστυνομικά μέτρα είναι ενισχυμένα εξαιτίας και της παρουσίας του Ναπολέοντα στην ιταλική χερσόνησο. Ενδείξεις για σχέση του με βιεννέζους ελευθεροτέκτονες και ιακωβίνους δεν υπάρχουν ούτε κατά την πρώτη περίοδο διαμονής του στη Βιέννη, κατά το εξάμηνο δηλαδή μεταξύ Ιουνίου του 1790 και Ιανουαρίου του 1791. Ωστόσο, την κοσμοπολιτική σκέψη του κεντροευρωπαϊκού τεκτονισμού είναι δυνατό να την έχει γνωρίσει στη Βλαχία, όπου δρούσαν μέλη της ομάδας *Deutsche Union* ή να την έχει αφουγκραστεί μέσα στο εξωστρεφές και πολυεθνικό περιβάλλον της Βιέννης. Η υπερεθνική, υπερδογματική προοπτική του τεκτονισμού υπάρχει μέσα στην προβληματική του Ρήγα, μετουσιώνεται, όμως, όχι σε κοσμοπολιτισμό αλλά στη διατύπωση συγκεκριμένης πρότασης για συγ-

κτυπο της καταδίκης τους στην κοινή γνώμη, H. Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus*, ό.π., σ. 409-449.

26. K. Benda, ό.π., σ. 64· W. Markov, ό.π., σ. 303· H. Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus*, ό.π., σ. 259· E. Wangermann, ό.π., σ. 238.

κρότηση διαβαλκανικής κρατικής οντότητας. Οι ιδέες της γαλλικής επανάστασης αποτελούν απ' την άλλη το σημείο επαφής του Ρήγα με τους βιεννέζους ιακωβίνους. Ωστόσο, αν οι τελευταίοι βλέπουν τις νέες ιδέες μέσα απ' το πρίσμα της φωτισμένης μοναρχίας και διερευνούν ακόμα το ενδεχόμενο μιας επανάστασης, αυτός προχωρά περισσότερο: η διαβαλκανική του πελατεία είναι φιλελεύθερη και δημοκρατική και προϋπόθεση για την πραγμάτωσή της είναι ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας των βαλκανικών λαών ενάντια στο Σουλτάνο.

Στη Βιέννη ο Ρήγας αποτολμά τα πρώτα βήματα του επαναστατικού του σχεδίου. Τυπώνει τα επαναστατικά του έντυπα και συγκροτεί έναν κύκλο συντρόφων. Όσο κι αν η έρευνα δε δέχεται την ύπαρξη μιας συγκροτημένης, μυστικής ομάδας του Ρήγα στη Βιέννη, η δραστηριότητα αυτού και των συντρόφων του στην πόλη είναι παράλληλη με αυτή των βιεννέζων ιακωβίνων τα προηγούμενα χρόνια. Διακινούν κρυφά χειρόγραφες προκηρύξεις, συχνάζουν στα καφενεία των Ελλήνων διαδίδοντας τις ιδέες τους, συγκεντρώνονται σε σπίτια τραγουδώντας το Θούριο. Χρησιμοποιούν όλα τα μέσα της επαναστατικής προπαγάνδας της εποχής κι από την άποψη αυτή εντάσσονται σ' έναν κοινό τύπο επαναστατικής δραστηριότητας με τις ομάδες ιακωβίνων της Κεντρικής Ευρώπης κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα. Καταστέλλονται, τέλος, απ' τον ίδιο μηχανισμό ελέγχου και καταστολής επαναστατικών κινήματων της περιφέρειας, τη μυστική αστυνομία του von Pergen.

Όσον αφορά στους Έλληνες της Βιέννης, δεν έχουμε καμία πληροφορία για σχέσεις τους με ριζοσπαστικές τάσεις στην πόλη. Αντίθετα, γνωρίζουμε ότι την άνοιξη του 1797, όταν ο Φραγκίσκος προκηρύσσει εσωτερικό δάνειο για την ενίσχυση του στρατού στον πόλεμο με τον Ναπολέοντα, 98 Έλληνες έμποροι σπεύδουν να προσφέρουν ως δωρεά μεγάλα χρηματικά ποσά²⁷. Η ενέργεια αυτή πιθανώς υπαγορεύτηκε από φόβο και προκειμένου να διασκεδαστούν υποψίες για τυχόν φιλογαλλικές τους διαθέσεις, είναι, όμως, ενδεικτική της νομιμοφροσύνης τους και της σημασίας που αποκτούσε για τις εμπορικές υποθέσεις των Ελλήνων η διατήρηση της πολιτικής κατάστασης στην αψβουργική μοναρχία όπως είχε. Εκτός απ' τα ονόματα των συντρόφων του Ρήγα στη Βιέννη και κάποιες πληροφορίες που παραδίδει η αυστριακή ανάκριση, για μαζικές χρεωκοπίες Ελλήνων εμπόρων προκειμένου να μεταβούν στην Ιταλία και να προετοιμάσουν εκεί τα απελευθερωτικά τους σχέδια²⁸, δεν έχουν ακριβή στοιχεία για τη στάση των Ελλήνων της Βιέννης απέναντι στο επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα. Γνωρίζουμε, αντίθετα, ότι ο καταδότης του ήταν Έλληνας έμπορος

27. Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17ος-19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 94.

28. E. Legrand, *Documents inédits concernant Rhigas Velestinlis et ses compagnons de martyre*, μ.φ. Σπ. Λάμπρος, Παρίσι 1892, σ. 6.

της Βιέννης²⁹, όπως επίσης γνωρίζουμε και ότι ο έμπορος απ' το Σεμλίνο Γεώργιος Λαζάρου σε επιστολή του το 1798 κατηγορεί το Ρήγα και τους αδελφούς Πούλιου ότι με τη δράση τους έβαλαν σε κίνδυνο τις δουλειές των ελλήνων εμπόρων στη Βιέννη³⁰.

Αν για το κατά πόσο η παραμονή των Ελλήνων στη Βιέννη επηρεάζει τη διαμόρφωση μιας εθνικής, επαναστατικής συνείδησης δεν είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε ασφαλή συμπεράσματα, μπορούμε, ωστόσο, να διακρίνουμε μέσα στα πλαίσια της ελληνικής εγκατάστασης τα στοιχεία μιας νέας ταυτότητας. Πρόκειται για μια ταυτότητα κοινωνική που συνδέει την οικονομική ελίτ της ελληνικής παροικίας με τα αστικά στρώματα της πόλης κι εκφράζεται μέσα απ' τη συμμετοχή της πρώτης στο πολιτισμικό σύστημα των δεύτερων, δημόσιες εκδοχές του οποίου δείξαμε παραπάνω. Και είναι, ακριβώς, αυτή η ταυτότητα που μακροπρόθεσμα θα επαναπροσδιορίσει τις σχέσεις των Ελλήνων τόσο με τη Βιέννη όσο και με τους τόπους καταγωγής τους.

---

29. Μετάφραση στα ελληνικά της αίτησης προστασίας του Δημητρίου Οικονόμου στην αστυνομία της Τεργέστης (10 Ιανουαρίου 1798) στο Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Ρήγας-Υψηλάντης-Καποδίστριας. Έρευνα εις τα αρχεία Αυστρίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Γαλλίας και Ελλάδος*, Αθήνα 1965, σ. 45.

30. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα και τις δραστηριότητες του Μάρκου Πούλιου (1798)», *Ελληνικά* 48 (1978), σ. 113-129.